

СТРУКТУРНА-СЕМАНТЫЧНАЕ РАЗГОРТВАННЕ АФАРЫЗМА Ў СКЛАДАНАЕ ВЫКАЗВАННЕ

(на матэрыяле беларускай і рускай баск)

Байка як сатырычны жанр мае ярка выяўленую прагматычную накіраванасць. Ядром байкі з'яўляецца аўтарскі афарызм ці маральная сентэнцыя. Уздзеянне афарызма на чытачоў узмацняецца пры яго разгортванні ў складанае выказванне.

У тэксце байкавай «маралі» афарызм бывае прадстаўленым у двух ці больш варыянтах, якія часам страчваюць адметнасці сваёй семантыкі і зліваюцца ў адно абагуленае выказванне. Інакш кажучы, варыянты афарызма выступаюць у выглядзе цэльнай семантычнай адзінкі. Параўнайце: /а/ *Не трэба носам фанабэрыста круціць*, /б/ *Бо хто перабірае — Той можа ўсё згубіць* (Валасевіч. Чапля); /а/ *Кто самолюбием чрез меру поражен, Тот мил себе и тем, чем он другим смешон*; /б/ *И часто тем ему случается хвалиться, Чего бы должен он стыдиться* (Крылов. Апеллес и Осленок)¹.

Ад структурна-семантычнага разгортвання афарызма трэба адрозніваць ужыванне ў адным тэксце дзвюх або болей самастойных сентэнцый (якія з'яўляюцца рознымі выказваннямі). Напрыклад: /а/ *Ці ж задаволіш талаку?* /б/ *Ці ж ад сябе дзяўбе матыка?* /в/ *Ці ж не свая рука ўладыка?* /г/ *Ці ж дужаца з асілкамі слабаку?* (Валасевіч. Мядзведзева дзяльба).

Паміж варыянтамі афарызма можна вылучыць наступныя тыпы адносіні: 1) уключэнне, 2) тоеснасць, 3) проціпастаўленне-тоеснасць, 4) проціпастаўленне-супярэчнасць.

Пры адносінах тыпу ўключэнне² адна з дзвюх фармулёвак афарыстычнага выказвання больш канкрэтная (разгорнутая), чым другая. Уключэнне пададзена дзвюма сваімі разнавіднасцямі: звужэннем (пераходам ад больш агульнага да больш канкрэтнага выказвання) і пашырэннем (пераходам ад больш канкрэтнага, прыватнага да абагульненага выказвання).

Пры звужэнні, канкрэтызацыі сэнсу выказвання можа быць пастаўлена пытанне: «а іменная?». Аб'яднанне афарызмаў звычайна з'яўляецца бяззлучнікавым, але паміж імі могуць быць экспліцыраваны словы гэта значыць, іначай. Параўнайце: /а/ *Прыродай кожнаму прызначана сваё* — (іначай — А. С.) /б/ *Львом не стане сын сабачы* (Валасевіч. Собачы сын); /а/ *О как полезны нам искусства и науки!* (а іменна — А. С.), /б/ *Счастливы, кто в юности к занятиям привык: И в самой старости не чувствует он скуки* (Измайлов. Горлица и Малиновка).

Звужэнне, канкрэтызацыя сэнсу выказвання часта звязана з пашырэннем аб'ёму апошняга, напрыклад: /а/ *Так часто человек в расчетах слеп и глуп,* /б/ *За счастьем, кажется, ты по пятам несёшься: А как на деле с ним сочтешься — Попался, как ворона в суп!* (Крылов. Ворона и Курица). Афарызм /а/ — больш агульны, афарызм /б/ — больш канкрэтны.

Да звужэння могуць падключацца адносіны тыпу абгрунтаванне — вывад; магчыма падстаноўка чытачом паміж выказваннямі злучніка таму што (так как), напрыклад: /а/ *Ад прагнасіі добра ты не чакай* (таму што — А. С.), /б/ *Мутнеюць розум ад яе і вочы...* (Валасевіч.

Напільнік і Ліса); /а/ *С разбором выбирай друзей* (так как — А. С.); /б/ *Когда корысть себя личной дружбы кроет, — Она тебе лишь яму роет* (Крылов. Роца и Огонь). Адносіны звужэння могуць быць выражаны як прычынна-выніковая сувязь праз фармальнае ўвядзенне злучніка таму (поэтому): /а/ *Карысьць ад кліна не ідзе* (таму — А. С.), /б/ *Данамазжы ў бядзе!* (Корбан. Вазак і Хлопцы); /а/ *Весьма похвально поступает, Кто бедным помогает,* /б/ *И* (поэтому — А. С.) *лучше самому хоть с нуждою прожить, Чтоб бедным уделить* (Хемницер. Благодарение).

Пры пашырэнні у байкавым афарызме на першы план выходзяць альбо адносіны абгрунтавання-вываду, альбо прычынна-выніковыя адносіны. Пры гэтым першы афарызм больш канкрэтны, другі змяшчае абагульненне. Першы тып адносінаў выяўляецца падстаноўкай злучніка таму што (так что). Параўнайце: /а/ *Лічыцца добрай рэч не можа, Калі знадворны выгляд у яе Такі, што увесь настрой псуе,* — (таму што — А. С.) /б/ *Яна павінна быць прыгожай* (Корбан. Якасць і Прыгажосць.); /а/ *На что сокровища скупой весь век собирает? Ни для себя, ни для других!* (так что — А. С.) /б/ *Несносна жизнь и смерть скульх* (Измайлов. Умирающая Собака).

Прычынна-выніковыя адносіны таксама можна выявіць падстаноўкай злучніка таму што (так что), але ў гэтым выпадку першае выказванне змяшчае вынік, а другое — прычыну. Параўнайце: /а/ *Свободной птушцы ў клетцы не паяца,* (таму што — А. С.) /б/ *для ішчася трэба воля! прасяга!* (Валасевіч. Сіняя Птушка); /а/ *Детям только зла родители желают, Когда лишь им одно богатство оставляют:* (так что — А. С.) /б/ *Богатство пагуба и вред Тому, в ком воспитанья нет* (Хемницер. Барон).

Найбольш дакладна супадаюць па сэнсу афарызмы з адносінамі тоеснасці³: адна і тая ж заканамернасць фармулюецца двойчы. Вары-

янты з'яўляюцца эквівалентнымі па зместу, дубліруюць адзін аднаго. Варыянты могуць адрознівацца вобразнасцю, эмацыянальнасцю. Напрыклад: /а/ *Хто ласы несумленна жьць — Абавязкова кары не пазбыцца...* /б/ *Колькі вярвачыцы ні віцца, А кончыку заўсёды быць!* (Валасевіч. Агульны Інтэрэс). Афарызмы /а/ і /б/ тоесныя, выражаюць адзіную думку: «Расплата непазбежна». /а/ *На што и трусу лещ?* /б/ *Злой женщине приятства?* /в/ *На што глупцу и честь, и слава, и богатство?* (Бенитцкый. Петух и Алмаз). Выражана агульная думка: «Чалавеку не патрэбна тое, што ён не можа выкарыстаць». Абагульняльная думка ў разгледжаных выпадках не эксплікавана. Пры эксплікацыі абагульняльнай думкі атрымліваецца больш дакладная канструкцыя, дзе варыянты з адносінамі тоеснасці аб'ядноўваюцца ў блок і канкрэтызуюць абагульняльную думку (адносіны ўключэнне-звужэнне). Параўнайце: /а/ *Когда не хочешь быть смеишом, держись звания, в которм ты рожден;* /б/ *Простолюдин со знатью не родился;* /в/ *И если карлой сотворен, То в великаны не тынися, А помни свой ты чаще рост* (Крылов. Ворона.). Афарызм /а/ выражае абагульняльную думку, афарызмы /б/ і /в/ раскрываюць гэтую думку, знаходзячыся ў адносінах тоеснасці, раўназначнасці. Паміж афарызмамі /б/ і /в/ ствараюцца адносіны экваніміі, якія знаходзяцца на адной ступені абагульнення пры агульным гіпероніме — афарызме /а/. Патрэбна адзначыць, што шэраг афарызмаў-эквонімаў дапускае неабмежаваную колькасць членаў, якія раскрываюць змест афарызма-гіпероніма.

Адносіны тыпу проціпастаўленне-тоеснасць прадугледжваюць, што адна і тая ж заканамернасць фармулюецца ў розных умовах; тоеснасць праяўляецца ў зваротным характары вынікаў пры супрацьлеглых умовах. Кожны з варыянтаў мае пэўнае змястоўнае прырашчэнне, якое адсутнічае ў «дублёра». Супраціўныя адносіны афармляюцца злучнікамі а, але (но). Сярод лексічных сродкаў патрэбна адзначыць кантэкстуальныя ананімы тыпу: адзін — другі, свой — другі, асыплецца і звяне — квітнсе; мудрец — злодей, перенимать с умом — без ума перенимать. Напрыклад: /а/ *Патрэбен — называюць і брат, таварыш і дружбак,* /б/ *Патрэба мінавала — Ну і сяброў не стала...* (Валасевіч. Конь і Мех); /а/ *В ком есть и совесть и закон, Тот не украдет, не обманет, В какой бы нужде ни был он;* /б/ *А вору дай хоть миллион — Он воровать не перестанет* (Крылов. Крестьянин и Лисица).

Супастаўленне супрацьлеглых вынікаў можа суправаджацца антанімічнай ацэнкай (знакі + (плюс) і – (мінус)): вылучаецца лепшы варыянт — узор для пераймання. Напрыклад: /а/ *Мудриц спокойны, поуны моцы, Глыбокі, не шуміць дарма (+).* /б/ *А ў балабона хоць і шмат эмоцый, Але карысці ад яго няма (-)* (Валасевіч. Дзве Ракі); /а/ *Когда перенимать с умом, тогда не чудо И пользу от того сыскать (+);* /б/ *А без ума перенимать, И боже сохрани, как худо! (-)* (Крылов. Обезьяны).

Адносіны проціпастаўлення-тоеснасці могуць суправаджацца ўзмацненнем умовы рэалізацыі заканамернасці, што, у сваю чаргу, вядзе да ўзмацнення выніку. Параўнайце: /а/ *Где сборы, Там и воры; И дело это таково:* /б/ *Чем больше сборщиков, тем больше воровство* (Хемницер. Побор Львиный); /а/ *Все кажется в другом ошибкой на.м.* /б/ *А прилежешь за дело сам, Так напраказишь вдвое хуже* (Крылов. Обоз).

У семантыка-сіntaxічнай канструкцыі проціпастаўлення-тоеснасці абагульненая думка можа атрымаць эксплікацыю. Параўнайце: /а/ *Зарука поспеху — старанне.* /б/ *Гультайствам талант не убивай,* /в/ *Вучобай талант развивай* (Валасевіч. Лявон-Скрыпач); /а/ *Мы ближнего ни мало не щадим;* /б/ *В других пороки замечаем, Других бранили, пересмеваем —* /в/ *А на себя не поглядили* (Измайлов. Два Красавца). Варыянт /а/ з'яўляецца гіперонімам у адносінах да варыянтаў /б/ і /в/. Варыянты /б/ і /в/ канкрэтызуюць варыянт /а/, адносіны паміж варыянтамі /б/ і /в/ — тыпу проціпастаўленне-тоеснасць. Рад афарызмаў-эквонімаў адносіцца да закрытых, таму што пара афарызмаў вычэрпвае прастору заснавання. Да разгледжаных адносінаў можа дадавацца ацэначнасць. Параўнайце: /а/ *Не выхваляйся, дзеўчына, красою, Будьь сціплай, добраю душой,* /б/ *Бо прыгажосць асыплецца і звяне,* /в/ *А з шчырай дабротой — Квітнее шчасце і каханне.* (Валасевіч. Ружа); /а/ *Наука то ж, Что нож.* /б/ *Мудрец на*

пользу нам ее употребляет, /в/ Злодей лютее умерщвляет (Бланк. Кот-проповедник).

Есць і другі шлях ускладнення канструкцыі з адносінамі проціпастаўлення-тоеснасці: адно з выказванняў, што знаходзяцца ў адносінах проціпастаўлення-тоеснасці, у сваю чаргу, утварае варыянт, адносіны паміж гэтым выказваннем і яго варыянтам тыпу тоеснасць. Параўнайце: /а/ *Поколе совесть в нас чиста, То правда нам мила и правда нам свята, Её и слушают и принимают: /б/ Но только стал Кривить душой, То правду дале от ушей. /в/ И всякий, как дитя, чесать волос не хочет, Когда их склочет* (Крылов. Гребень). Афарызмы /б/ і /в/ уступаюць у адносіны тоеснасці і ўтвараюць блок, гэты блок і афарызм /а/ знаходзяцца ў адносінах проціпастаўлення-тоеснасці.

Трэці шлях ускладнення семантыка-сінтаксічнай канструкцыі афарызма з адносінамі проціпастаўлення-тоеснасці — канкрэтызацыя аднаго з яго варыянтаў, як правіла, правага. Напрыклад: /а/ *Хто з хлебом-соллю к нам — той будзе госцем, /б/ Хто з мечам і агнем — наложь галавой...* /в/ *Ад войска застануцца толькі косці, Ад генералаў толькі гной* (Валасевіч. Гісторыя і Дзядзька Сэм); /а/ *Кто про дела кричит всем буз улюлку, В том, верно, мало толку, /б/ Кто делов истинно, — тих часто на словах. /в/ Великий человек лишь громок на делах. И думает он часто думу Без шуму* (Крылов. Две Бочки). Афарызмы /б/ і /в/ аб'ядноўваюцца ў блок на падставе адносін уключэння (звужэння), гэты блок уступае з афарызмам /а/ ў адносіны проціпастаўлення-тоеснасці.

Яшчэ адзін тып адносін паміж афарызмамі — проціпастаўленне-супярэчнасць. Пры гэтым тыпе адносін другі варыянт афарыстычнага выказвання ўдакладняе ці абвяргае першы варыянт. Адпаведна вылучаюцца два віды проціпастаўлення-супярэчнасці: проціпастаўленне-абмежаванне і проціпастаўленне-абвяржэнне.

Тып адносін проціпастаўленне-абмежаванне прадугледжвае, што другі афарызм змяшчае пэўнае пярэчанне, удакладненне, папраўку, некаторыя агаворкі. Паколькі другі афарызм удакладняе змест першага (яго пазнавальную ўстаноўку), пазнавальная накіраванасць абодвух афарызмаў з'яўляецца нераўнамернай. Камунікатыўна вядучым з'яўляецца другое выказванне: яно выражае галоўную думку ў злучэнні з першым як зыходным этапам развіцця думкі.

Адносіны паміж такімі афарызмамі супраціўна-уступальныя, другі афарызм уключае злучнік *але* (но). Першы афарызм не адпавядае канчатковай аўтарскай устаноўцы і можа разглядацца як афарызм умоўна (яго пры гэтым нельга лічыць аўтарскім). Напрыклад: /а/ *Цытаты для даклада — соль! /б/ Але, калі праўдзівыя быць, — Дык лёгка и тут перасалить* (Валасевіч. Цытаты); /а/ *В породе и в чинах высота хороша; /б/ Но что в ней прибыли, когда низка душа?* (Крылов. Осел).

Пры адносінах тыпу проціпастаўленне-абвяржэнне аўтар абвяргае першы афарызм; адпаведным аўтарскай устаноўцы з'яўляецца толькі другі афарызм. Як варыянты гэтыя афарызмы можна разглядаць толькі умоўна. Параўнайце: *Хадзіла колісь прымаўка такая: /а/ Заўжды выдатны майстар н'е. А я скажу, сябры мае: /б/ Дзе н'яства, там майстэрства не бывае* (Корбан. Залатыя Рукі). Проціпастаўленне-абвяржэнне можа выражаць супярэчнасць паміж самаацэнкай аб'екта крытыкі і рэальным становаішчам, менавіта сутыкненне двух афарызмаў і дазваляе аўтару выкрыць аб'ект крытыкі. Напрыклад: /а/ *Павага толькі з тым гатова знацца, Хто умеет плённай працай Давівацца Узлёту, дасягненняў, росту; /б/ А іныш думает парой, што усё на свеце дужа проста: Пагаўкаў — і герой* (Корбан. Балонка і павага); /а/ *Так думает иной Затейник, Что он в подсолнечной гремит; /б/ А он дивит свой только муравейник* (Крылов. Муравей).

У разгледжаных прыкладах першы і другі афарызмы роўныя па аб'ёму і ступені абстрактнасці. У байкавай «маралі» распаўсюджаны і другі тып, дзе першы афарызм больш канкрэтны і пераважае другі па аб'ёму: /а/ *Значок пам'яці блазнюку, Ен кірпу угору задзірае і сябру ўжо не падае*

руку... /б/ *Бразготка блазну розуму не прыбаўляе* (Валасевіч. Фанабэрысты Пёс). Такія адносіны набываюць адценне ўключэння-пашырэння.

Варыянты афарызма адрозніваюцца ступенню канкрэтнасці зместу, яго ёмістасцю, эмацыянальнасцю, выразнасцю. Яны звычайна нераўнацэнныя па акцэнтнай вылучанасці (камунікатыўнай каштоўнасці). Такім чынам, семантыка-структурнае разгортванне афарызма ў складанае выказванне не з'яўляецца яго фармальным перабудаваннем, а стварае рознакасныя па зместу выслоўі.

Варыянты афарызма ўтвараюць у тэксце байкавай «маралі» пэўную іерархію па ступені абагульнення. Афарызмы з адносінамі тоеснасці або проціпастаўлення-тоеснасці ўтвараюць сярэдняю ступень абагульнення. Адносіны ўключэння ствараюць пераходу на вышэйшую (пры пашырэнні) альбо ніжэйшую (пры звужэнні) ступень абагульнення. Звычайна ў тэксце байкавай «маралі» прадстаўлены афарызмы не больш як трох ступеней абагульнення.

Змястоўная ўзасмадапаўняльнасць афарызмаў звязвае іх у адзінае цэлае (асабліва ў сувязі з сінсемантыяй), так што адзін ад аднаго для самастойнага ўжывання можа быць аддзелены з цяжкасцю. Ніводзін з іх не з'яўляецца «лішнім»: кожны афарызм з'яўляецца самацэннай адліўкай думкі з пэўнай мэтаўстаноўкай. Камунікатыўнае дамінаванне аднаго над другім праяўляецца не абсалютна, а ў складзе канкрэтнага байкавага кантэксту.

¹ Тут і далей афарызмы цытуюцца па выданнях: В. а л а с е в і ч Э. Вершы і байкі. Мн., 1954; Е н ж а. Кругавая парука. Мн., 1979; Е н ж а. Бегемот і іншыя. Мн., 1982; Е н ж а. Лірыка і сатыра. Выбранае. Мн., 1988; К о р б а н У. Байкі. Мн., 1953; Е н ж а. Шклянка чаю. Выбранае. Мн., 1970; Е н ж а. Гумар і сатыра. Мн., 1976; К р ы л о в И. А. Сочинения. Т. 2. Басни. Стихотворения. Пьесы. М., 1969; Русская басня XVIII—XIX веков. Л., 1977; Х е м н и ц е р И. И. Полное собрание стихотворений. М.; Л., 1963.

² Гл.: Г а к В. Г. // Синтаксис текста. М., 1979. С. 96.

³ Там жа. С. 94.